

A BŰN: VALLÁS- ÉS FILOZÓFIATÖRTÉNETI VÁZLAT

CZAKÓ ISTVÁN

Általános meghatározása szerint a bűn (görögül: *hamartia*, *hamartéma*, *adikia*, *paraptóma*, *opheiléma*, latinul: *peccatum*, *culpa*, *reatus*, angolul: *sin*, *crime*, németül: *Schuld*, *Sünde*, franciául: *péché*) olyan cselekedet, diszpozíció, állapot, hajlam vagy attitűd, amely valamilyen isteni vagy emberi törvénnyel, vallási, erkölcsi vagy jogi normával ellenkezik.¹ Egyszerre jelenti valamely tiltott vagy elítélt cselekedet végrehajtását és a végrehajtással létrejövő állapotot. Elválaszthatatlan az egyén szabad döntésétől és felelősségétől (személyes bűn), noha a teológiában ismert olyan formája, mely az első emberpár bűnbeesése (ősbűn) következtében egyetemes bűnös állapotként valamennyi döntésünket eredendően megelőzi, és az akaratot a rosszra készíti (áteredő bűn). Mindezen túl a bűn történetileg vagy társadalmilag rögzült bűnös struktúrákban is sokféleképpen megnyilvánulhat, melyekben a személyes bűnök sajátosan kumulálódnak (strukturális bűn; pl. a kizsákmányolás és elnyomás történelmi és társadalmi formái, genocídium, Holokauszt). Mint a felfogott jóval szembeni tudatos és szabad döntés, a bűn a titok (*mysterium iniquitatis*) és az irracionális jellegével bír. Általános felfogása szerint a bűntől elválaszthatatlan a tagadás, a negativitás és a szakítás: „Az a szellem vagyok, aki folyton tagad, (...) / Így hát mindaz, amit ti bűnnek, / Romlásnak, rossznak hívni szoktatok: / Ebből az elemből vagyok.” (Goethe, Johann Wolfgang, *Faust*, 1832, magyarul uő: *Faust*, 2015, 55. old.) Az egyéni cselekvések bűnös, ill. morálisan rossz jellegét feltáró, s az egyént ezzel szembesítő szubjektív tudat és ítélet a lelkiismeret. A bűn tartalmilag gazdag és nagy jelentőséggel bíró fogalom, amely a legősibb vallásoktól és kultúráktól napjainkig alapvető kategóriája az egyéni cselekedetek vallási, morális és jogi megítélésének. Bár egyes formáinak, mint pl. a természetes erkölcsi törvénnyel ellentétes magatartásformáknak (pl. az emberi élet jogtalan kioltása) a megítélése egyöntetű, számos alakjának az értelmezése történetileg, társadalmilag és kulturálisan feltéte-

¹ Jelen tanulmány a *Magyar Filozófiai Enciklopédia* számára készített „Bűn” szócikk alapszövege. A MAFE projektumához lásd: „Szemelvények a *Magyar Filozófiai Enciklopédiából*”, in *Vallástudományi Szemle* 17, 2021/1, 101–146. A szerző habilitált egyetemi docens a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Filozófia Tanszékén.

lezett. A bűn problémájának egyik legnagyobb szabású irodalmi feldolgozásában a főhős, Raszkolnyikov a bűnt tagadó, morális nihilizmus álláspontjára jut el: „Öld meg a vénasszonyt, vedd el a pénzét, hogy aztán az egész emberiség javát, a közérdeket szolgálj vele! Mit gondolsz, nem egyenlíti ki a parányi, egyszeri bűnt ezernyi jótett?” (Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *Presztuplenyie i nakazanyie*, 1866, magyarul uő: *Bűn és bűnhődés*, 1981, 78. old.) Az alábbiakban egy rövid etimológiai bevezetés, valamint a vallás- és teológiatörténeti előzmények után a fogalom filozófiai jelentésspektusait tekintjük át, végül kitekintünk a bűn jogi és pszichológiai vonatkozásaira is.

• Az ógörög nyelvben elsősorban a *hamartia* és az *adikia* szavak fejezik ki a bűnt. A *hamartanó* ige, amely a *hamartia* alapjául szolgál, az „eltéveszteni a célt” (a dárda hajításakor), „rossz irányba menni”, „hibázni”, „vétkezni” jelentésekkel bír. A fogalomnak intellektuális vonatkozása is van, amennyiben a *hamartia* a „tudatlanság” (*agnoia*) következménye (egyik melléknévi alakja, a *hamartinoosz* „örültet” jelent). Az *adikia* privatív szóalak, amely a „jog”, az „igazságosság” (*diké*, *dikaioiszüné*) és az „igazságos” (*dikaioosz*) szavak ellentétéként „igazságtalanságot”, „hibát”, „egyéni jogtalan tettet” jelent. Mindennek kiemelt jelentősége van az Ószövetség korai görög fordítását, a Kr. e. III. sz.-ban Alexandriában készített *Septuagintát* illetően, melyben a bűnt a *hamartia* és az *adikia* szavak jelölik. A héber nyelvű ószövetségi szövegekben ugyanis nincs általános bűnfogalom, hanem a különféle bűnös magatartások nagyszámú, eltérő megnevezései érvényesülnek, melyek közül a legfontosabbak: „elnyomni, igazságtalanul viselkedni” (*ašaq*), „becsapás, hazugság” (*šeqer*), „a törvény áthágása, lázadás” (*pešu*), „Isten elleni véték” (*awón*), „gonoszság, bűn, gyalázatoság” (*awláh*), „erőszakos cselekedet, igazságtalanság” (*hámás*), valamint „hamis irányban haladás, a helyes utat, irányt elvéteni” (*hátá*). (lásd: Simon Róbert: A bűn forrásvidéke. Megjegyzések a judaizmus, a kereszténység és az iszlám bűnfelfogásának természetrajzához = Tallár Ferenc (szerk.): A kereszténység és az európai tradíció. 2001, 41–86. old.) Mindebből kitűnik, hogy az Ószövetségben a bűn nem egy személytelen kozmikus rend megsértése (mint az indiai vallásokban, ahol épp ezért a hibás cselekvések nem is erkölcsi szempontból rosszak, hanem a saját újrászületési, ill. megváltódási esélyeket rontják), hanem az Istentől való személyes elfordulás és a felebaráttal szembeni igazságtalanság. Az Újszövetségben szintén a *hamartia* és az *adikia* szavak jelölik elsősorban a bűnt, de a „tudatlanság, tévedés” (*agnoéma*), „ok, vád” (*aitia*), „vétkezés, bűnösség” (*hamartéma*), „áthágás” (*parabaszisz*), „gonoszság” (*ponéria*), „bukás” (*paraptóma*) és a „tartozás” (*opheiléma*) szavak is használatosak (lásd F. Thiele [et al.]: „Schuld” = Lothar Coenen et al. [Hrsg.]: *Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament*, [„Teológiai fogalmak lexikona az Újszövetséghez”], 1993, 1092–1100. old.; W. Günther [et al.]: „Sünde” = i.m., 1192–1203. old.). A latin *peccatum* főnév, amely a *Vulgatában* a *hamartia* fordítása, a *peccare* igéből származik, melynek jelentése: „hibát elkövetni”; a *culpa* szó „tévedést, bűnt” jelent, a *reatus* pedig a „vádolt, bűnös” jelentésű *reus* szóból szár-

mazik. A német nyelvben a *Schuld* és a *Sünde* főnevek a bűn eltérő aspektusait nevezik meg. A *schuldigen* ige mindenekelőtt tartozást, egy kölcsön visszafizetésének a kötelezettségét fejezi ki. Egyházi hatásra az ófelnémet nyelvben a *Schuld* a „bűnbánatra való kötelezettség” jelentését, valamint a „bűn, vétség, jogtalanság” jelentéseket vette fel. Ebből alakult ki a jogi nyelvhasználatban a „vád” (*Beschuldigung*) jelentés. A Miatyánk ófelnémet fordítása a *Vulgata* „ellenünk vétkezőknek” (*debito-ribus nostris*) fordulata az *unsern schuldigæren* kifejezéssel adta vissza, amelyben a bűnnek mint tartozásnak (*debitum*, *opheiléma*) a felfogása tükröződik (Máté evangéliuma 6:12). A *Sünde* szó (ófelnémet: *sunta*, középfelnémet: *sünte*) a Kr. u. VIII. sz. óta az egyházi nyelvhasználatban a vallási, különösen az Istennel szembeni bűnt jelenti, és a korai bibliafordításokban is a *hamartia*, ill. a *peccatum* fordításaként használták. Etimológiailag vélhetően a római jogi nyelvből származó jövevényszó vagy egy régi germán, a büntetendő tettért való felelősséget jelölő jogi kifejezés (*sunjo*) átvételéből származik. A magyar nyelv történetében a „bűn” a legősibb szavaink közé tartozó, ismeretlen eredetű ómagyar szó. Megtalálható legkorábbi latin betűs magyar nyelvű szövegmémlékünkben, a *Halotti beszéd és könyörgésben* (1195 k.: „Ef uimagguc fzent peter urot. kinec odut hotolm ovdonia. ef ketnie. hug ovga mend w bunet. / És vimádjok szent Pétér urat, kinek adot hatalm oudania és ketnië, hugy oudja mënd ü bünét”) és az Ómagyar Mária-siralomban is (XIII. sz.: „fyom merth hol byuntelen / Fiom mért hol bíüntelen?”). • Gerardus van der Leeuw (1890–1950) mértékadó vallásfenomenológiai megállapítása szerint a bűn „Istennel való szembeszegülés”, amely „az ember alapvető, legmélyebb lényében” rejlik (Gerardus van der Leeuw, *Phänomenologie der Religion*, 1933; magyarul uő: *A vallás fenomenológiája*, 2001, 447. old. sk.) Ez nyilvánul meg az ókori egyiptomi kézművesnek a hegycsúcshoz intézett fohászában: „Tudatlan ember vagyok, értelem nélkül való, s nem tudom megkülönböztetni a rosszat a jótól. Egykor vétkeztem a hegycsúcs ellen, és ő megbüntetett, a kezében vagyok nappal és éjszaka.” (Günther Roeder: *Urkunden zur Religion des alten Ägypten*, [„Iratok az ókori Egyiptom vallásához”], 1915, 57. old., idézi: van der Leeuw, i.m., 449. old.) Az egyiptomi *Halottak könyve* 125. fejezetének részletes „Tagadó bűnvallomása”, melynek jelenléte a Kr. e. XV. sz.-tól kimutatható, s amelyben negyvenkét bűn kerül felsorolásra, a bűntől való mentesség jelentőségét tükrözi az ember halál utáni, örök sorsának a vonatkozásában: „Nem cselekedtem hamisat az emberek ellen. Nem fosztottam meg az árvát a holmijától. Nem cselekedtem az isten utálatát. Nem izgattam a szolgát a gazdája ellen. Nem okoztam fájdalmat. (...)” (Kemp, Barry: *How to Read the Egyptian Book of the Dead*, 2007, magyarul uő: *Az egyiptomi halottak könyve: Bevezetés*, 2007, 59. old.) A bibliai Jób könyvéhez hasonló sumér bűnbánati himnuszban a bűntől való mentességre törekvő, szenvedő igaz Mardukhoz intézett panaszai fogalmazódnak meg: „Pedig csak imára és könyörgésre gondoltam, / törvényként töltött el az istentisztelet, / parancsként töltött el az áldozathozatal. (...)” (Hadd hódoljak a bölcsesség

urának = Komoróczy Géza [szerk.]: *Gilgames. Agyagtáblák üzenete: Ékirásos akkád versek*, 1974, 209. old.) Az újbabiloni korból származó *Weidner-kronika* (Kr. e. III. ée.) – a deuteronomikus történeti műhöz hasonlóan – a múltat a vétkek mentén taglalva teológiai nézőpontból láttatja, s a bűn gondolata döntő jelentőséggel bír benne: értelmet visz a múltba, jelentőssé és emlékezésre méltóvá teszi. Jan Assmann (1938–2024) tézise szerint „a történeti emlékezésnek az ókori Keleten kialakult formája az eskü- és szerződészegés körüli bűnökkel és büntudattal függ össze.” (Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*, ford. Hidas Zoltán, 2018, 260. old.) Assmann szerint a szerződészegés „a bűn ősmoddellje” (i.m., 261. old.; a bűnkultúra és a vétkekultúra megkülönböztetéséhez lásd uő: *Herrschaft und Heil. Politische Theologie in Ägypten, Israel und Europa*, 2000; magyarul uő: *Uralom és üdvösség. Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában*, 2008). A görög antikvitásban elsőként Aiszkhülosz (Kr. e. 525–456) írt a bűnről mint szándékos normaszegésről, melyet bűnhődés követ: „E vétkem óta senki nem hisz énnekem.” (Aiszkhülosz: *Agamemnon* = *Aiszkhülosz drámái*, 1996, 29. old., 1197) Aiszkhülosznál a *hamartia* egyaránt jelöli az emberi természetben rejlő tökéletlenségen alapuló és a szándékos bűnt. Euripidésznél (Kr. e. 480–406) a mentális funkciókat kontrolláló ágens az értelem segítségével ítéli tettét bűnösnek, erkölcsileg rossznak, és ugyancsak az értelem segítségével konstatálja, hogy indulata szerint fog cselekedni: „Tudom, hogy szörnyű bűn, amit merészelek, / de elmémnél hatalmasabb a szenvedély.” (Euripidész: *Médeia*, 1078–1079; magyarul uő: *Médeia = Euripidész összes drámái*, 1984, 152. old.) Nagyszabású történeti művében Thuküdidész (Kr. e. cca 460–cca 395) egy, az athéniakat sújtó járvány során kialakult morális válságról számolt be, melyben a *hamartéma* a törvények lábbal tiprását jelentette: „senki sem hitte, hogy megéri azt a napot, amelyen bűneiért törvény elé állítják, és elnyeri büntetését.” (Thuküdidész: *Polemosz tón Peloponnészió*, magyarul uő: *A peloponnészoszi háború*, 2023, 136. old., II, 53). Az Ószövetség könyvei számtalan esetben említenek bűnöket, de „igen ritkán találkozunk ’a’ bűnre mint rendkívül összetett vallási jelenségre vonatkozó teológiai reflexióval.” (Gerhard von Rad: *Theologie des Alten Testaments*, I–II. köt., 1957, magyarul uő: *Az Ószövetség teológiája*, I. köt., 130. old.) E kivételek egyike az a nagyszabású hamartiológiai tanítás, amelyet a Jahvista szerző a bűn megjelenéséről és elharapózásáról kifejtett (Teremtés könyve 3–11). Az emberiség őstörténetének aitiológiai elbeszélése, mely az ember tényleges létállapotának az eredetét tárja fel, az emberiség és Isten eredeti kapcsolatának a drámai felbomlására épül: maga a történelem az első emberpár bűnbeesésével (Teremtés könyve 3:1–24) veszi kezdetét. „A jó és a rossz tudása” (lásd Teremtés könyve 3:5), mint a bűnre csábítás döntő eleme, nem pusztá megismerés, hanem „minden megtapasztalását s minden dolog és titok birtoklását” jelenti (Rad, i.m., 131. old.). A bűnben az ember szakított az Istennel szembeni engedelmisség tiszta állapotával. Ennek következménye nem csupán az emberi életvilág valamennyi dimenziójában bekövetkezett törés, de a halál is, amely

Káin testvérgyilkosságában ténylegesült először (Teremtés könyve 4:8). Izrael történetében a bűn a nép hűtlenségében, az Istennel kötött szövetségtől való elfordulásában is visszatérően megjelent (lásd pl. Kivonulás könyve 32:1–5). A próféták beszédeinek jelentős része szintén a nép bűneinek a leleplezéséből állt (lásd pl. Izajás próféta könyve 59:2). Az Újszövetségben Jézus úgy határozta meg a küldetését, hogy a bűnösöket jött hívni, és nem az igazakat (lásd Márk evangéliuma 2:17). Jézus több helyütt hasonlította a bűn megbocsájtását adósság elengedéséhez (lásd pl. Máté evangéliuma 6:12 és 18:21–34). János nagyszabású teológiai összegzésében szemben áll egymással a világosságot elutasító, bűnös világ és az Ige, mint az „igazi világosság” (János evangéliuma 1:9). Jézus küldetése az, hogy kenotikus áldozatával elvegye a világ bűneit (János evangéliuma 1:29). Pál nagymértékben hozzájárult az áteredő bűn hamartiológiai tanának a kidolgozásához („Amint tehát egy ember által lépett a világba a bűn, majd a bűn folyamánként a halál, és így a halál minden embernek osztályrésze lett, mert mindnyájan vétkeztek.” [Rómaiakhoz írt levél 5:12]), ám ezt kezdettől összekapcsolta a krisztológiával és a szótériológiával („Ahogy egy embernek engedetlensége miatt sokan bűnössé váltak, egynek engedelmességéért sokan meg is igazultak.” [Rómaiakhoz írt levél 5:19]). Pál a bűnt antropológiai állapotnak tekintette, lényegét pedig az Isten parancsaival szembeszegülő kívánsággal azonosította (Rómaiakhoz írt levél 7:7). Mindazonáltal a megváltás művét a bűn nem tudja megakadályozni: ahol ugyanis „elhatalmasodott a bűn, túláradt a kegyelem” (Rómaiakhoz írt levél 5:20). Ehhez kapcsolódik a Krisztus feltámadását hírül adó húsvéti örömeinek („*Exultet*”, V. sz.) „szerencsés vétek” (*felix culpa*) fordulata: Ádám bűne, a rossz megjelenése tette lehetővé és szükségessé a megváltás mindent felülmuló, krisztusi művét. Pál leveleiben a bűn átfogó teológiai értelmezésén túl visszatérően feltűnnek részletes bűnlisták is (lásd pl. Első levél a korintusiaknak 6:9–10). A páli hamartiológiát döntő pontokon tovább mélyítő Szent Ágoston a bűn értelmezését egyfelől összekapcsolta az akaratszabadság problémájával: nézete szerint „szabad akarat híján nem vétkeztünk volna” (*De libero arbitrio* = magyarul uő: A szabad akaratról = uő: A boldog életről. A szabad akaratról, 1997, 81. old.), a bűn „a szabad akaratral való visszaélés” (*De civitate Dei*, XIII, 14 = magyarul uő: Isten városáról, 3. köt., 2006, 166. old.). Másfelől Plótinosz és az újplatonizmus ontológiai felfogásának megfelelően a bűnt az „istenitől és a valóban maradandótól való” elfordulásként (*aversio*) és a „változékonyhoz és a bizonytalanhoz való” vonzódásként értelmezte: „Rosszat tenni annyi, mint elhanyagolni az örök dolgokat, melyeket a szellem önmaga révén élvez és önmaga révén fog fel”, s „mint az időleges dolgokra vágyakozni” (*A boldog életről. A szabad akaratról*, i.m., 80. old.). Ágoston traducianista felfogása szerint a lelket a szülők adják tovább az utódoknak. Ez egyúttal az áteredő bűn (*peccatum originale*) értelmezésének a kulcsa is: Pelagius (cca. 360–cca. 420) morális perfekcionizmusával szemben Ágoston azt a kegyelemtani nézetet képviselte, hogy az ősszülők bűne a nemzés során a lélekkel együtt továbbadódik,

így minden ember születésétől kezdve bűnös, rászorul a megváltásra és Isten kegyelmére, még ha e bűn nem is személyes: „Nem volt még akkor nekünk egyenként megteremtett és külön részekre osztott alakunk, amelyben külön-külön éltünk volna, de megvolt már természetünk ősmagva, amelyből származunk. A bűn által megromlott, a halál kötelékeivel összekötözött, és a méltán elítélt embertől hasonló ember született” (*Isten városáról*, i.m., 166. old.). Az emberi természet romlottságával együtt megjelent a bűnös vágy (*concupiscentia*) is. A bűn gyökere végső soron „az Isten megvetéséig eljutó önszeretet” (*amor sui usque ad contemptum Dei*, i.m., 263. old., XIV, 28). Ágoston szerint amint „a rossz (...) semmiképpen sem mondható” szubsztanciának (*Confessiones*, VII, 12, magyarul uő: *Vallomások*, 1982, 199. old.), hanem a jó hiánya (*privatio boni*), s ekként léthiány (lásd ehhez az *elleipsis agathou* fogalmát Plótinosznál: *Enneádész* [„Enneászok”], I/8, 5. fejezet, 51. értekezés), úgy a bűnnek mint a jótól, a voltaképpeni valóságtól való elfordulásnak a mélyén is ontológiai negativitás húzódik. Ágoston hamartiológiai felfogásával szorosán összefügg a predesztináció-tana, melynek lényege az egyén üdvtörténeti sorsának előzetes meghatározása Isten részéről. A bűn augusztiniánus felfogásához kapcsolódik döntő pontokon Aquinói Szent Tamás értelmezése is, aki szerint a bűn eltávolodás a végcéltól és a legfőbb jótól, és „rendetlen odafordulás a változó jóhoz” (*inordinata conversio ad commutabile bonum*; uő: *Summa theologiae*, magyarul uő: *A teológia foglalatja*, 1994–; Ia–IIae, q. 84, a. 1). Luther tanítása szerint minden ember öröklí Ádám bűnét, és fogantatása pillanatától kezdve bűnös állapotban van. Erasmussal szemben képviselt nézete szerint a bűnös ember akarata nem szabad (lásd uő: *De servo arbitrio*, 1525, magyarul uő: *A szolgálai akaratról*, 2006). A reformáció alapidokumentuma, az Ágostai hitvallás II. tétele szerint „Ádám bűnbeesése óta a származás természetes rendjében minden ember bűnösen születik Isten félelme és Istenbe vetett bizalom nélkül, bűnös kívánsággal. Ez az eredendő betegség vagy romlás valóságos bűn, kárhozatot és örök halált hoz most is azokra, akik a keresztség által és a Szentlélektől újjá nem születnek.” (*Confessio Augustana*, 1520, I/2). A hitvitákkal összefüggésben a Trienti zsinat (1545–1563) leszögezte, hogy „Ádám az engedetlenség bűne által nemcsak a halált és a testi büntetéseket származtatta át az emberiségre”, hanem a bűnt is (Heinrich Denzinger – Adolf Schönmetzser: *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum* [a továbbiakban DS], 1976; magyarul Fila Béla – Jug László: *Az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai*, 1997, 322. old., DS 1512). Ugyanakkor a megigazulás tanával kapcsolatban elutasította azt a felfogást, mely szerint a keresztség nem eltörli az eredeti bűn állapotát, „hanem csak letörli, vagy csak” Isten „nem tudja be” annak (uo., DS 1515). A Cornelius Jansen (1583–1638) németalföldi teológus felfogása nyomán kialakult janzenizmusban, mely Pascal gondolkodására is jelentős hatást gyakorolt, szintén döntő jelentősége volt az ember bűnössége és a predesztináció tanának. A XX. sz.-i protestáns teológiában Paul Tillich (1886–1965) az elide-

genedés (*Entfremdung*) filozófiai fogalmából kiindulva értelmezte a bűnt. Nézete szerint a bűn az az állapot, „amelyben az ember elidegenedett attól, amihez hozzátartozik – ti. Istentől, a világtól és önmagától. (...) A bűn fejezi ki a legélesebben az elidegenedés személyes jellegét (...)” (*Systematic Theology*, 1978; magyarul uő: *Rendszeres teológia*, 1996, 273. old.) Transzcendentális teológiai összegzésében Rahner azt hangsúlyozta, hogy a szabadság révén „a bűn lehetősége olyan egzisztenciál, amely elkerülhetetlenül hozzátartozik az ember földi életének egészéhez.” (*Grundkurs des Glaubens*, 1976, magyarul uő: *A hit alapjai*, 1982, 124. old.) ● A nyugati filozófia történetében a bűn értelmezésének intellektualista és voluntarista tendenciái érvényesültek. Az etikai intellektualizmus Szókratész által képviselt álláspontja szerint az erény tudás (lásd Platón: *Menón*, 88d; magyarul uő: *Menón = Platón összes művei*, 1. köt., 1984, 696. old.). E felfogás szerint senki sem cselekszik szándékosan, az erény ismeretében bűnt: „akaratlanul senki sem jogtalanodik, hanem akarata ellenére követi el az igazságtalanságot mindenki” (Platón: *Gorgiasz*, 509e; magyarul uő: *Gorgiasz = Platón összes művei*, 1. köt., i.m., 614. old.), ekként a bűn tudáshiány és az erény ellentéte. Platón a *Törvényekben* a lélekrészeknek megfelelően osztotta fel a bűn okait, melyek között bár megőrizte jelentőségét a tudatlanság, kiegészült a gyönyörrel és az indulattal (*Nomoi*, magyarul uő: *Törvények = Platón összes művei*, 3. köt., i.m., 836. old. skk., 863a–864b, IX. könyv). A bűnre a szenvedélyek készítetnek minket: „a bennünk lakozó szenvedélyek mint valami fonalak vagy zsinórok rángatnak bennünket, és ellentétes természetük folytán egymással ellentétes cselekvések felé húzgálnak bennünket, s ezen dől el erény és bűn.” (i.m., 474. old., 644d–e) Etikai művében Arisztotelész megkülönböztette a társas együttélésben lehetséges kártevés (*blabé*) formáit. A tudatlanságban elkövetett bűnös tett a *hamartéma* (*ta men met'agnoias hamartémata estin*, 1135b 12); ha valaki tudva, de nem előre megfontolva követi el a kártevést, igazságtalan tett (*adikéma*) valósul meg (*hotan de eidós men mé probouleusas de, adikéma*, 1135b 19–20); ha viszont „valaki előzetes elhatározásból okoz kárt, akkor *igazságtalan és gonosz ember*” (*Éthika Nikomacheia*, V, 10; magyarul uő: *Nikomakhoszi etika*, 1987, 143. old. sk., 1135b 25: „*hotan d'ek prohaireszeósz, adikosz kai mokhthérosz*”). A sztoikus khioszi Arisztón (Kr. e. III. sz.) szerint két dolog miatt vétkezünk: vagy hibás vélekedésekből eredő hitványság van a lélekben, vagy hajlik a hibára, és afelé húz, amerre nem szabad. Így vagy ki kell kúrálnunk a beteg lelket, és megszabadítanunk a bűnöktől, vagy el kell foglalnunk a szabad, de rosszra hajló elmét. A skolasztika atyja, Canterburyi Szent Anzelm a megtestesülést a bűntől való megváltással összefüggésben, jogi jellegű érveléssel magyarázta. Nézete szerint Isten „szükségszerűen véghezviszi, amit az emberi teremtménnyel elkezdett. Ám ez (...) nem lehetséges másként, csak a bűn teljes jóvátételével, amire azonban egyetlen bűnös sem képes.” (*Cur Deus homo*, magyarul uő: *Miért lett Isten emberré?*, ford. Dér Katalin = Sarbak Gábor [szerk.], *Canterburyi Szent Anzelm összes művei*, 2007, II, 4, 292. old.) „Ha tehát (...) szük-

ségszerű, hogy a mennyei város emberekből teljessédjék be, ez pedig az említett elégtétel nélkül nem következhet be, de az elégtételt csak Isten képes megadni, ellenben csak az ember tartozik vele, akkor szükségszerű, hogy az Istenember adja meg.” (Miért lett Isten emberré?, i.m., II, 6, 294. old.) Spinoza etikájában a bűn (*peccatum*) „külsődleges fogalom”, „nem más, mint engedetlenség, s ezt ennél fogva csak az állam joga szerint büntetik, s viszont az engedelmességet érdemül tudják be a polgárnak, mivel épp annak alapján tartják méltónak arra, hogy az állam előnyeit élvezze.” (*Ethica, ordine geometrico demonstrata*, 1677; magyarul uő: *Etika*, 1997, 298. old., IV, T37M2) A német idealizmus gondolkodói a bibliai bűnbeesés-elbeszélést saját rendszerük módszertani keretei között sokrétűen és mélyrehatóan interpretálták. Morális religiófogalmának megfelelően Kant az emberi természetben rejlő gyökeres rosszat (*radikale Böse*) a maximák alapját megrontó, s a jótól való alkalmi eltérésre készítő predispozícióként értelmezte, mely hipotetikusán egy időn kívüli, intelligibilis tettnek, az első emberpár bűnbeesésének a következményeként fogható fel. Mindazonáltal a rossz, s ekként a bűn eredete így is rejtve marad: „képtelenek vagyunk felfogni, hogy honnan került belénk először a morális rossz.” (*Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*, 1793; magyarul uő: *A vallás a pusztaság és határain belül* = uő: *A vallás a pusztaság és határain belül és más írások*, 1980, 168. old.) A szabadság reális és eleven fogalmának a kidolgozására való törekvés, ill. a szabadságnak mint a jóra és rosszra való képességnek a spekulatív, metafizikai értelmezése Schelling gondolkodásában oda vezetett, hogy a rosszat és ekként a bűnt az akaratból (*Wille*) kiindulva értelmezze, s mint az önös akarat (*Eigenwille*) kiemelkedését és mint visszajára fordítást (*Perversion*) fogja fel: „Ilyen a bűn kezdete: az ember a tulajdonképpeni létből átlép a nemlétbe, az igazságból a hazugságba, a fényből a sötétségbe, hogy maga váljon teremtető alappá, és a bennelévő centrum hatalmával uralkodjék minden dolgok felett.” (*Philosophische Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freiheit und die damit zusammenhängenden Gegenstände*, 1809; magyarul uő: *Filozófiai vizsgálódások az emberi szabadság lényegéről és az ezzel összefüggő tárgyakról*, 1992, 91. old. sk.) Hegel a bűnbeesés bibliai történetét saját metafizikai rendszerének átfogó elbeszélése egészébe integrálta. Nézete szerint a bűnbeesés spekulatív szükségszerűséggel ment végbe, mivel a szellem fogalmában rejlik, hogy szakítania kell saját létének közvetlenségével: „Ha most közelebbről tekintjük a bűnbeesés mítoszt, benne (...) a megismerés általános viszonyát a szellemi élethez találjuk kifejezve. A szellemi élet a maga közvetlenségében először mint ártatlanság és elfogulatlan bizalom jelenik meg; ámde a szellem lényegében rejlik, hogy ez a közvetlen állapot megszűnik, mert a szellemi élet abban különbözik a természeti és közelebbről az állati élettől, hogy nem marad meg magánvalóságában, hanem *magáért* van. A meg hasonlításnak ezt az állapotát tehát hovatovább ugyancsak meg kell szüntetni s a szellemnek önmaga által az egységhez kell visszatérnie. Az az egység aztán szellemi, s ama visszavezetés elve magában a gondolkodásban rejlik.”

(*Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse, Erster Theil: Die Wissenschaft der Logik*, 1817; magyarul uő: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai, Első rész: A logika*, 1979, 73. old. sk., 24. §) Hegel számára döntő jelentőségű, hogy az ember a bűnbeesés által tudóvá vált, a megismerés és a tudás ugyanis a magáértvaló szellem lényegét alkotják. Éppígy konstitutív a szellemre nézve a szabadság is, melynek első megvalósulása maga a bűnbeesés: „ez a történet az emberi szabadság örök története arról, hogy az ember kiemelkedik a kezdetek szellemi tompultságából, kijut a fényre, egyáltalán arról, hogy az ember számára létezik jó és rossz.” (Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Vorlesungen über die Philosophie der Religion. Nebst einer Schrift über die Beweise vom Dasein Gottes*, Bd. I–II, hg. von Philipp Marheineke = *Werke. Vollständige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten*, hg. von Philipp Marheineke et al., 1832; magyarul Georg Wilhelm Freidrich Hegel: *Vallásfilozófiai előadások*, 2000, 117. old.) Az eredendő bűn dogmatikai problémájával kapcsolatos pszichológiai vizsgálódásában Kierkegaard az első bűnt a bűn „minőségi meghatározásának” nevezte, amely „rejtélyes váratlansággal”, „ugrás révén” jelenik meg (*Begrebet Angest*, 1844; magyarul uő: *A szorongás fogalma*, 38. old. sk.). Kierkegaard szerint a bűnbeesés, melyet az ártatlanság állapotában a „szabadság szédületeként” (i.m., 73. old.) felfogott szorongás előz meg, nem lehet az exisztáló individualitástól eltekintő tudományos vizsgálat tárgya. Keresztény pszichológiai fejtegetésében Kierkegaard a bűnt, mely „az akaratban van” (*Sygdommen til Døden*, 1849; magyarul uő: *A halálos betegség*, 1993, 108. old.), az egzisztenciálisan felfogott kétségbeeséssel (*Fortvivlelse*) azonosította. Kierkegaard felfogása szerint a bűn ellentéte nem az erény, hanem a hit (lásd i.m., 152. old.). Exisztenciális analitikájában Heidegger a bűnt (*Schuld*) mint a jelenvalólét (*Dasein*) meghaladhatatlan, a jelenvalólét létstruktúrájából adódó, ontológiai kintlévőségét értelmezte. „A létező, melynek a gond a léte, nemcsak faktikus bűnt vehet magára, hanem léte alap-okán ő maga bűnös.” (*Sein und Zeit*, 1927, magyarul uő: *Lét és idő*, 1989, 481. old., 58. §.) A tulajdonképpeni létre mint lehetőségre felhívó lelkiismeret „a jelenvalólét értésére adja, hogy neki – semmis kivetülésének semmis alapokaként létének lehetőségében állva – az akárkibe való beleveszettségéből vissza kell vinnie magát önmagához, azaz bűnös (adós)” (i.m., 482. old.). A II. világháborút követő nagy hatású előadásaiban Jaspers mértékadó módon vetett számot a bűn, kiemelten a német nép bűnösségének a kérdésével a nemzetiszocializmussal kapcsolatosan. Jaspers elutasította a kollektív bűnösség differenciálatlan alkalmazását, és megkülönböztette a bűn különböző típusait (büntetőjogi, politikai, morális és metafizikai), valamint a bűnben való részvétel különböző fokozatait. Meglátása szerint az egyes ember politikai felelősséggel tartozik azon bűnökért, melyeket saját állama követ el, de ez nem azonos a szokásos értelemben vett „kollektív bűnösséggel”. A bűnösség tárgyalása mellett Jaspers kiemelt figyelmet szentelt a németiség szellemi újjászülése, a megújulás lehetőségének is (lásd Karl Jaspers: *Die Schuldfrage*, 1946 = magya-

rul uő: A bűnösség kérdése = uő – Hannah Arendt: *A bűnösség kérdése. Szervezett bűnösség és egyetemes felelősség*, 2015, 7–132. old.). A református episztemológia vezető alakja, Alvin Plantinga (1932–) szerint az eredendő bűn egyaránt érinti az értelmet és az akaratot, egyszerre kognitív és érzelmi, de elsősorban érzelmi működési zavart eredményez: „Független akarok lenni, senkinek sem tartozni semmivel. Talán ez a bűn állapotának legmélyebb gyökere, továbbá egyik motivációja az ateizmusnak mint vágyteljesítésnek.” (*Knowledge and Christian Belief*, 2015; magyarul uő: *Tudás és keresztény meggyőződés*, ford. Paár Tamás, 2023, 137. old. sk.) Nézete szerint a bűn a *sensus divinitatis*, vagyis az Isten iránti érzék károsodásával jár: még ha többnyire tisztában is vagyunk „Isten jelenlétével, tulajdonságaival és követelményeivel”, „ezt a tudást elfedés, akadályoztatás, elfojtás hátráltatja” (i.m., 139. old.). A bűnbeesést illetően Plantinga szupralapszáriánus álláspontot képvisel: mivel a megtestesülés és a megváltás csak a bűn után következnek, amely kontingens, ezért a megtestesülés és a megváltás, ami végtelen jó, szintén kontingens. Istennek a megtestesülésre és a megváltásra irányuló akarata logikailag korábbi, mint az a döntése, hogy megengedje a bűnt, így a bűn a megigazulást eredményező jó eszköze (lásd uő: *Supralapsarianism, or „O Felix Culpa”* = Peter van Inwagen [ed.], *Christian Faith and the Problem of Evil*, [„Keresztény hit és a rossz problémája”], 2004, 1–25. old.).

- A bűnt tárgyaló empirikus tudományok közül a kriminológia a bűnözés és deviáns viselkedés szociológiai és pszichológiai vizsgálatával foglalkozó interdiszciplináris tudomány, amely a bűnözés megjelenési formáit, okait és következményeit kutatja, a kriminalisztika pedig a bűnügyek feltárásának, a nyomozásnak a tudománya, melynek célja múltbeli cselekmények és események felderítése és bizonyítása. A büntetőjog-tudomány egyik alapfogalma a bűncselekmény, amely általános és formális meghatározása szerint „az a cselekmény, amelyet a törvény büntetni rendel” (Földvári József: *Magyar büntetőjog. Általános rész*, 2006, 77. old.). Ez megfelel a „nincs bűncselekmény törvény nélkül” (*nullum crimen sine lege*) alapelvének, mely szerint amit a törvény nem nyilvánít büntetendő cselekménynek, azt nem lehet bűncselekménynek tekinteni.
- Pszichológiai tekintetben a büntudat komplex érzelem, melynek kialakulásához több tényező szükséges, és a személyiségműködés, ill. -fejlődés több területére is hatással van. Átéléséhez a személyiség összetevőinek megfelelő szintű fejlettsége szükséges, pl. az én kialakulása, a reflexió képessége, a kötődés, a társas szabályok internalizálása, a lelkiismeret és az értelem magasabb szintje. A büntudat kóros formát is ölthet: a depresszív zavar tünetei között megtaláljuk az ok nélküli büntudat érzését, de ennek az ellentettjét is, a büntudat átélésének a képtelenségét, amely az antiszociális személyiségzavar egyik ismertetőjele lehet. Freud, a pszichoanalízis atyja elsőként foglalkozott a büntudat kérdésével. Úgy tekintett rá, mint a tudattalan lelki tartományokat, szükségleteket tartalmazó ösztön-én és a szabályozó, emberi erkölcsöket magában foglaló felettes-én közötti konfliktus eredményére. Nézete szerint „a bűn érzésének két eredetét ismerjük,

a tekintélytől és későbbiekben a felettes éntől kialakult félelemből származót. Az első arra kényszerít, hogy mondjunk le az ösztönkielégítésről, a második, mivel a felettes én elől a tiltott kívánságok létezése sem rejthető el, ezen túlmenően is sürgeti a büntetést.” (*Das Unbehagen in der Kultur*, 1930; magyarul uő: Rossz közérzet a kultúrában = uő: *Esszék*, 1982, 388. old.) A valláslélektan háromféle büntelfogás között tesz különbséget: 1. Az első a tabuval, tehát a vérrel, a halállal, az étellel és a nemiséggel kapcsolódik össze. Eszerint bűn az, amikor a tabuk szabta határokat átlépjük. 2. A bűn fontos szerepet játszik a nárcisztikus sérelmekben is. Az ezek nyomán kialakuló büntudat egyfajta szociológiai bünképzet, hiszen az én a társadalom elvárásaira adott válaszként alakítja ki önmaga ideális képét. 3. A bűn akkor válik vallási értelemben vett bűnné, ha az egyén Istennel szemben elkövetett személyes vétségnek ismeri el cselekedetét. (Lásd ehhez: Tomcsányi Teodóra: Bűn, büntudat, szégyen = Horváth-Szabó Katalin [szerk.]: *Vallápszichológiai tanulmányok*, 2003, 155. old.)

- Az ember sokféleképpen kényszerül szembenézni a bűn faktikus, megélt valóságával, levezethetetlenségével, a jóval való szembefordulás irracionalitásával – néha annak rettenetes formáival is. E tapasztalat mélyebb okát a nyugati hagyomány egy eredendő, a történelem kezdetét jelentő s azt egészében átható, szabad döntés okozta törésben tárja fel. E tradíció azonban nem tekinti a bünt végsőképpeninek: még ha létezik is az „Erő”, aki „Mindig rosszat akar”, egészében mégis „mindig a jót teszi” (Goethe, *Faust*, i.m., 55. old.), melynek mélyebb és végsőképpen oka, hogy „a jó szükségképpen már le is győzte és folyamatosan le is győzi azt, ami nem jó” ([Platón], *Epinomis*, 988e; magyarul uő: *Epinomisz*, 2022, 41. old.).

TOVÁBBI IRODALOM

- Tengelyi László: *A bűn mint sorseselemény* (1992);
 Ricoeur, Paul: La signification du péché originel. Église et Théologie, XXIII, (1960), 11–30. old.;
 magyarul uő: Az eredendő bűn jelentéséről = uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok* (1999), 73–92. old.;
 Dékány András – Laczkó Sándor (szerk.): *A bűn* (Lábjegyzetek Platónhoz 2–3. kötet) (2004);
 Anderson, Gary A.: *Sin: A History* (2009);
 Erdő Péter: *A bűn és a bűncselekmény* (2013);
 McCall, Thomas H.: *Against God and Nature: The Doctrine of Sin* (2019);
 Timpe, Kevin: Sin in Christian Thought = *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2021).